

Paulina Rojek-Adamek

"Opowieści nieobecnych" : o roli designu w tworzeniu materiałów edukacyjnych na przykładzie losów będzińskich Żydów

Studia Humanistyczne AGH 13/3, 235-245

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Paulina Rojek-Adamek*

Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

OPOWIEŚCI NIEOBECNYCH. O ROLI DESIGNU W TWORZENIU MATERIAŁÓW EDUKACYJNYCH NA PRZYKŁADZIE LOSÓW BĘDZIŃSKICH ŻYDÓW

Pokazywanie historii i zachęcanie do jej odkrywania nie należy do zadań łatwych. Wymaga to nie tylko merytorycznej poprawności, lecz także zrozumienia dla odbiorcy, którego cechować mogą różne kompetencje, wrażliwość oraz osobiste doświadczenia powiązane z losami społeczności. Gdy historia jest nieco zapomniana lub nie jest wolna od różnych ocen i interpretacji, zadanie to wymaga szczególnych umiejętności. Coraz częściej do grona specjalistów pracujących nad takimi opracowaniami zaprasza się designerów. Ich zadaniem jest znalezienie takiej formy i sposobu dotarcia do odbiorcy, aby zachęcić i ułatwić percepcję informacji. Celem niniejszego tekstu będzie pokazanie możliwości współczesnego projektowania w odniesieniu do promowania historii na przykładzie Będzina i losów zamieszkującej tam niegdyś licznej społeczności żydowskiej.

Słowa kluczowe: Będzin, Żydzi, design, wizerunek, tożsamość

Niniejszy tekst zrodził się z chęci pokazania, jak w niekonwencjonalny sposób, wykorzystując nowoczesne środki przekazu i angażując profesjonalnych projektantów, można edukować i promować wiedzę o regionie. Przykład, który stał się inspiracją do refleksji nad odkrywaną przeszłością, stanowi oddolną inicjatywę jednego z będzińskich stowarzyszeń. Instytucja, o której mowa, to fundacja Brama Cukermana zajmująca się ochroną i popularyzacją dziedzictwa żydowskiego na terenie województwa śląskiego. W ramach autorskiego przedsięwzięcia zaprojektowano historyczny spacer śladami miejsc pamięci po dziedzictwie żydowskim w wybranych miastach regionu, wykorzystując w tym celu specjalnie zaprojektowane mapy i audioprzewodniki. Stworzony w ten sposób multimedialny informator pod nazwą *Opowieści Nieobecnych* okazał się nie tylko ważnym elementem edukacyjno-promocyjnym, ale zyskał ponadto uznanie wśród znawców designu, otrzymując nagrodę w konkursie „Śląska

* Adres do korespondencji: Paulina Rojek-Adamek, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, ul. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego 1, 30–705 Kraków, e-mail: projek-adamek@afm.edu.pl. Wykorzystane zdjęcia i rysunki pochodzą ze stron: www.opowiescineobecnych.org; <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/bedzin/11,synagogi-domy-odlitwy-i-inne/495,synagoga-w-bedzinie-wzgorze-zamkowe/>.

Rzecz” 2011 w kategorii grafika użytkowa¹. Pomysłodawcami i głównymi autorami projektu są Karolina Jakoweńko (kulturoznawca, przewodnik terenowy i miejski po województwie śląskim) i Piotr Jakoweńko (absolwent Wydziału Grafiki ASP w Katowicach). Na wstępie należy zwrócić uwagę na fakt, że prezentowany projekt zrodził się jako niezależny od żadnej instytucji samorządowej pomysł na zaprezentowanie historii w niecodzienny sposób. W swym pierwotnym zamierzeniu był to projekt bardziej o charakterze turystyczno-edukacyjnym niż artystycznym. Okazało się jednak, że z powodzeniem może pełnić wszystkie te funkcje. Projektanci przyczyniają się bowiem do poprawy jakości życia (począwszy od dobrze zaprojektowanych przedmiotów wokół po rozwiązania w zakresie zarządzania, usług i systemów informacji). Taki jest właśnie współczesny design. Projekt, który zostanie zaprezentowany w niniejszym tekście ukazuje historię Żydów z jedenastu miast województwa śląskiego (Będzina, Bytomia, Chorzowa, Czeladzi, Dąbrowy Górniczej, Gliwic, Katowic, Sosnowca, Tarnowskich Gór, Zabrze, Żarek). Liczebność i aktywność reprezentantów tej społeczności w województwie oraz w poszczególnych miastach sprawiła, że Żydzi na stałe wpisali się w historię i rozwój regionu. Miastem, które zasługuje jednak na szczególną uwagę spośród wymienionych, jest Będzin. To właśnie tutaj udział procentowy ludności żydowskiej (obok miejscowości Żarki) wśród ogółu mieszkańców miasta był największy. Tuż przed wybuchem II wojny światowej, jak podają dokumenty źródłowe, w 50-tysięcznym Będzinie Żydzi liczyli 28 tys. mieszkańców. Dla młodego pokolenia dzisiejszy Będzin na tle innych miast województwa wydaje się być „nijaki”. Choć jest miastem średniowiecznym i jeszcze sto lat temu był jednym z ważniejszych miast regionu, to spacerując po nim, odnosi się wrażenie, że poza rozpoznawalnym zamkiem oraz kilkoma zabytkowymi kamienicami nie ma zbyt wiele do zaoferowania.

Na początku XX wieku Będzin mógł poszczycić się rozwiniętym, jak na ówczesne czasy, przemysłem i górnictwem. Był także ważnym ośrodkiem handlowym, czemu sprzyjała lokalizacja miasta (położony na przecięciu szlaków z Wrocławia do Katowic oraz z Katowic do Warszawy) oraz specyficzny układ społeczny, w którym dominującą grupą była ludność żydowska (trudniącą się w znacznym stopniu właśnie handlem). Wiodącą rolę Będzina dotkliwie zmienił intensywny rozwój okolicznych miast (Sosnowca, Dąbrowy Górniczej) oraz II wojna światowa, w wyniku której zginęła większość mieszkańców miasta. „Kluczowym jednak okresem dla upadku miasta były lata 70. Mimo spektakularnego rozwoju przemysłu w sąsiednich miastach (Huta Katowice), Będzin ponosił jedynie konsekwencje tego rozwoju. Przez środek zabytkowego układu urbanistycznego przeprowadzono czteropasmową drogę, niszcząc całą pierzeję zabudowy i stary rynek. Wokół miasta wybudowano gigantyczne blokowiska, do których przeniesiono mieszkańców śródmieścia. Duża ilość osób napływowych zburzyła tożsamość miasta” (Delowski 2004: 149). Krajobraz miasta wciąż zdominowany jest przez osiedla zarówno te wzniesione na przełomie lat 60. i 80., jak i nowo powstałe kompleksy mieszkaniowe budowane głównie dla reprezentantów klasy

¹ Konkurs „Śląska Rzecz” jest niekomercyjnym przedsięwzięciem, którego celem jest wyłonienie i promowanie najlepszych pod względem wzornictwa produktów wdrożonych na terenie województwa śląskiego. Konkurs przeprowadzany jest w trzech kategoriach: a) produkt, b) grafika użytkowa, w tym komunikacja wizualna i multimedia, c) usługa. Więcej informacji na stronie <http://www.slaskarzecz.pl/>.

średniej, w wielu przypadkach ludzi niezwiązanych genealogicznie z Będzinem. Te i wiele innych cech powodują, że odwiedzającym, a pewnie i samym mieszkańcom, trudno rozpoznać charakter miasta oraz określić cechy jego tożsamości. W tym szczególnym przypadku warto więc zwrócić uwagę na inicjatywy mające na celu przywołanie bogatej historii miasta oraz skłonienie do refleksji nad jego tożsamością. W niniejszym tekście ograniczono się do pokazania działań, które będą ważne dla przywoływania wydarzeń z pamięci historycznej zbiorowości Będzina, ale nie podejmują wprost tematu tożsamości. Na tym etapie nie jest celem określanie roli podjętych działań w kształtowaniu tożsamości miasta, tym bardziej że sama definicja zjawiska jest trudna do uchwycenia w jednoznacznym brzmieniu. Wielu badaczy podkreśla, że istotą budowania tożsamości jest spotkanie z innymi, a postrzeganie siebie i swego istnienia w czasie (pamięci o przeszłości) pozostaje w związku z pamięcią zbiorową. Pamięć zbiorowa natomiast – jak pisze B. Szacka – oddziałuje na rzecz tożsamości grupowej na trzy sposoby: jako świadomość wspólnej przeszłości, wspólnego trwania w czasie związana z emocjonalnymi reakcjami członków zbiorowości; jako przekaz wartości i wzorów zachowań; jako postacie i wydarzenia z czasów minionych w pamięci zbiorowej, które zostają przekształcone w symbole nie tylko postaw i wartości, ale też tworzą specyficzny „język” grupy (Szacka 2006: 54). W kontekście badawczym szczególnie istotną kwestią będzie to, „co” i „jak” należy pamiętać. „To, co ludzie pamiętają, dostaje się w obieg społeczny, a przezeń w urzędowy, a to, co w tych obiegach się znajduje, dostarcza kategorii i kodów, które wpływają na sposób postrzegania i interpretowania, a zatem i pamiętania, jednostkowych doświadczeń (...) Obraz przeszłości oglądany z perspektywy zbiorowości może być zgodny z jej obrazem oglądanym z perspektywy urzędowej. Może też być od niego różny, a nawet z nim sprzeczny” (Szacka 2006: 45).

Losy Będzina oraz jego tożsamość przez wieki kształtowane były przy dużym współudziale społeczności żydowskiej. Nie wszyscy mieszkańcy mają świadomość tych faktów, podobnie jak nie wszyscy mają potrzebę zagłębiania się w taką przeszłość. Zmierzenie się więc z ukazaniem problematyki żydowskiej regionu Śląska i Zagłębia na pewno nie należało do zadań prostych, dlatego warto pokazywać inicjatywy, które w oryginalny sposób potrafią skłonić do przemyśleń i zarazem zaangażować także wymagających odbiorców. Nie osiągnięto by jednak zapewne tego, gdyby nie udział profesjonalistów – designerów, którzy w niecodzienny sposób pokazali historię będzińskich Żydów.

LOSY BĘDZIŃSKICH ŻYDÓW

O Będzinie i losach społeczności żydowskiej nie sposób mówić w oderwaniu od pokazania historii regionu Zagłębia Dąbrowskiego. Będzin wspólnie z Sosnowcem, Dąbrową Górniczą i Czeladzią tworzy główne miasta tego obszaru. Tak oczywista przynależność do Zagłębia wcale nie jest już tak czytelna dla osób z zewnątrz, przypisujących te miasta do Śląska. Zagłębie Dąbrowskie to region geograficzny, który znajduje się na pograniczu z Górnym Śląskiem, ale historycznie i kulturowo stanowi część Małopolski. Jednak to właśnie bliskość geograficzna z Górnym Śląskiem, pewna wspólnota dziejów i fakt, że w roku 1954 utworzono województwo śląsko-dąbrowskie sprawiają, że oba regiony bywają określane jako

jedność nie tylko administracyjna. Tymczasem od zawsze istniały wyraźne różnice kulturowe, językowe, wzmacniane także odmienną przynależnością tych obszarów w okresie rozbiorów Polski. Zagłębie Dąbrowskie było częścią zaboru rosyjskiego, Śląsk natomiast wchodził w skład Prus (Pastuch 2006: 64). Obszar Zagłębia Dąbrowskiego w dawnych wiekach był wieloetniczny i wielokulturowy. Złożony z rozproszonych i konkurujących ze sobą miast i wiosek, usytuowany na peryferiach dawnego zaboru rosyjskiego i przez długi czas przeciwstawiany Śląskowi – jak pisze E. Kosowska – nie zdołał wykształcić własnej tożsamości regionalnej. Mieszkańcy Zagłębia mieli rozmaite doświadczenia w tym zakresie: poczynając od programowego wielocentryzmu, przejawiającego się zarówno w sporach o pierwszeństwo miast zakładanych na tym obszarze od średniowiecza do współczesności (Będzin, Czeladź, Ząbkowice, Dąbrowa Górnicza, Sosnowiec), jak i autonomii wielu dzielnic, których tradycyjna odrębność nie wymuszała projektów zjednoczeniowych – po wielokulturowość i programowo deklarowaną otwartość na przyjmowanie nowych mieszkańców przywożących do Zagłębia własne nawyki i przyzwyczajenia (Kosowska 2006: 19). Trzeba jednak wyraźnie odnotować, że było to miejsce wyjątkowe. Poziom rozwoju przemysłowego (w początkach XX wieku była to najbardziej uprzemysłowiona część Królestwa Polskiego) i szansa na pracę w powstających zakładach sytuowały Zagłębie w gronie atrakcyjniejszych regionów. Natomiast fakt, że znajdowało się na styku kultury polskiej, żydowskiej, niemieckiej i rosyjskiej rodził nadzieję, że będzie to miejsce sprzyjające postawom otwartości i tolerancji.

Zdjęcie 1. Widok na zamek w Będzinie i synagogę w początkach XX wieku, autor nieznan

Źródło: <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/bedzin/11,synagogi-domy-odlitwy-i-inne/495,synagoga-w-bedzinie-wzgorze-zamkowe/>

Pierwsze wzmianki dotyczące historii Żydów na terenach późniejszego Zagłębia Dąbrowskiego sięgają wieku XIII. Nowi przybysze – jak pisano o nich w ówczesnych aktach – trudnili

się początkowo rolnictwem, ale już w wieku XIV ich głównym zajęciem stał się handel. Gmina żydowska (kahał) w Będzinie powstała przed rokiem 1583 i stanowiła jedyną strukturę formalną życia społecznego. Jej uprawnienia były dość szerokie, począwszy od funkcji administracyjno-skarbowych, przez sądownicze, religijno-oświatowe i dobroczynne. Językiem codziennym Żydów na terenie Będzina był jidysz. Społeczność ta była bardzo dobrze zorganizowana i z roku na roku jej członkowie podejmowali się nowych zajęć. W tamtym okresie w rękach Żydów były wszystkie karczmy, jatki rzeźnicze, propinacje. Żydzi byli też dzierżawcami browaru, młynów oraz ogrodów zamkowych. Przystąpili także wówczas do budowy nowej synagogi i cmentarza na stokach góry zamkowej (Kantor-Mirski 1996: 61–79).

Od końca XVIII wieku liczba będzińskich Żydów dość szybko zaczęła wzrastać. Rozwój przemysłowy regionu w początkach XIX wieku, szczególnie rozkwit górnictwa węgla kamiennego i hutnictwa wiążący się z nadzieją na lepsze życie, zaowocował intensywnym napływem ludności żydowskiej. Pomimo wielu barier prawnych, nakładających spore ograniczenia dotyczące przesiedlania się osób wyznania mojżeszowego z głębi Królestwa Polskiego do pasa granicznego z cesarstwem austriackim, w 1857 roku w regionie mieszkało 2821 Żydów (w samym Będzinie 2418). Zniesienie w 1862 roku tych ograniczeń oraz szybki rozwój gospodarczy Zagłębia spowodowały gwałtowny wzrost ich liczby. W 1911 roku region Zagłębia Dąbrowskiego zamieszkiwało już ponad 50 tys. Żydów, głównie w Będzinie (24 486) i Sosnowcu (18 012) (Jaworski 2006: 103–105).

Do połowy XIX wieku najważniejszym ośrodkiem życia społecznego Żydów był okręg bożniczy w Będzinie. W związku z dużym napływem tej społeczności wkrótce przestał wystarczać i konieczne stało się założenie nowych okręgów bożniczych w Sosnowcu, Dąbrowie Górniczej i Modrzejowie. Z czasem zaczęły się też pojawiać żydowskie stowarzyszenia oświatowe, kulturalne oraz organizacje zawodowe. „Na początku XX wieku działały w skupiskach wyznawców judaizmu w Zagłębiu Dąbrowskim 32 chedery (żydowska szkoła o charakterze religijnym – P.R.-A.) oraz w Będzinie męska i żeńska szkoła miejska oraz jedna prywatna. Przy sosnowieckim okręgu bożniczym w 1927 roku utworzono komitet szkolny, który miał kontrolować nauczanie religii w miejscowych chederach. W 1908 roku powołano do życia Żydowskie Towarzystwo «Talmud Tora», którego celem było założenie i utrzymanie męskiej szkoły religijnej. W tym samym roku powstały: Towarzystwo Muzyczno-Literackie «Hazomir» w Będzinie i Żydowskie Towarzystwo Muzyczno-Literacko-Dramatyczne «Hazomir» w Sosnowcu” (Jaworski 2006: 107–108).

Po pierwszej wojnie światowej liczba Żydów zamieszkujących Zagłębie zmniejszyła się do niespełna 40 tys. (zdjęcie 1). Nie był to jednak spadek długotrwały, bowiem już w okresie międzywojennym napłynęło wielu Żydów z innych części II Rzeczypospolitej. W roku 1938 było ich blisko sześćdziesiąt tysięcy, z czego w samym Będzinie liczącym wówczas 55 tys. mieszkańców Żydzi stanowili 28 tys. Był to okres intensywnego rozwoju życia społecznego ludności żydowskiej. Powstały kolejne szkoły religijne, towarzystwa dobroczynne, stowarzyszenia oświatowe, kulturalne i sportowo-turystyczne oraz związki zawodowe i stowarzyszenia pracodawców. Najtrudniejszy okres dla społeczności żydowskiej nastąpił wraz z wybuchem II wojny światowej, w wyniku której większość zagłębiowskich Żydów poniosło śmierć, a wszystkie organizacje życia ich społecznego praktycznie przestały istnieć. Wkrótce

po zakończeniu działań zbrojnych do Zagłębia zaczęli przyjeżdżać wyznawcy judaizmu. W większości byli to dawni mieszkańcy, więzieni w hitlerowskich obozach oraz repatrianci z ZSRR. W roku 1945 region zamieszkiwało 4459 Żydów, w tym 1304 w Będzinie i 2917 w Sosnowcu. Jednak panujące nastroje antysemickie w społeczeństwie polskim i przykre wydarzenia kieleckie sprawiły, że wielu Żydów zdecydowało się na emigrację. W jej wyniku znacznie zmalała ich liczba. Podczas gdy w 1946 było w Zagłębiu 3504 Żydów, w maju 1949 – zaledwie 827 osób (Jaworski 2001: 19). Do końca lat sześćdziesiątych wyemigrowali z regionu niemal wszyscy Żydzi, pozostali zamieszkiwali zaś w różnych miastach, nie tworząc już tak zorganizowanej społeczności. Losy społeczności żydowskiej w Zagłębiu oraz jej wkład w jego rozwój sprawiają, że cechy tożsamości poszczególnych miast wpisują się w ten wspólny historyczny pejzaż. Z tego powodu bez wątpienia trzeba przywoływać ich historię i pokazywać wielokulturowe dziedzictwo miasta, skrywane często pod jego przemysłowym krajobrazem.

OPOWIEŚCI NIEOBECNYCH I DESIGN

„*Opowieści Nieobecnych* to historie o żydowskim świecie, który istniał na tych ziemiach przez kilka stuleci. Wielowiekowa chrześcijańsko-żydowska koegzystencja została przerwana w latach 30. XX wieku. Chciano te kilkaset lat historii wymazać – burzono synagogi, niszczone cmentarze, palono księgi... W ostatnich kilku latach obserwujemy swoisty renesans pamięci o Żydach. Projekt *Opowieści Nieobecnych* jest jedną z bardzo wielu, mozolnych prób przywracania i podtrzymywania pamięci o naszych dawnych sąsiadach. Jest to monumentalne, składające się z 64 części, wielogodzinne słuchowisko i zarazem jedyne w swoim rodzaju przewodnik” (<http://www.opowiescinieobecnych.org>).

Opowieści Nieobecnych to także przykład działań projektowych, w których designerzy dzięki wyjątkowej oprawie i starannie dobranemu charakterowi przekazu zachęcają do zapoznania się z historią miasta. Współcześni projektanci bowiem, chyba bardziej niż kiedykolwiek w przeszłości, wykraczają w swej pracy poza tradycyjny warsztat grafika i łączą dbałość o formę z rozwiązaniami zapewniającymi komfort użytkownika. Projektowanie musi być więc sztuką wykorzystującą wiedzę o odbiorcach i jego potrzebach. Warto zauważyć, że po latach utożsamiania projektowania przede wszystkim z formą, „współczesne rozumienie designu zdaje się wykraczać poza wszelkie kategoryzacje. Przekroczywszy tradycyjne granice wzornictwa przemysłowego, grafiki użytkowej oraz architektury i urbanistyki, design sukcesywnie przenika do kolejnych praktyk społeczno-kulturowych – nawet tych, których odmienność (a nawet przeciwstawność) na przestrzeni XX wieku fundowała jego tożsamość. (...) Za sprawą projektowania interakcji design «wykracza poza przedmiot» – designerzy tworzą bogate środowiska komunikacji, współpracy i relacji międzyludzkich” (Składanek 2009: 14–15). Funkcje, które więc pełni współczesny design (w polskiej nomenklaturze nazywany wzornictwem), będą zatem wielowymiarowe. Z jednej strony w dalszym ciągu design jest synonimem dbałości o formę, estetykę, z drugiej – wskazaniem, jak można zmieniać życie z pomocą nowych rozwiązań. Współczesna myśl projektowa rozpatrywana w ramach tzw. kultury designu oznacza, że design to:

1. Proces – design to nie tylko nadawanie formy obiektom, ale całość aktywności podejmowanych w procesie projektowania, począwszy od formułowania i negocjowania celów z klientem, poprzez organizację studia, aż po stworzenie finalnej realizacji.
2. Praktyka skontekstualizowana – dotyczy zwykle sposobu, w jaki kontekst geograficzny może wpływać na praktyki i rezultaty. Cechy lokalizacji, dostępność materiałów i technologii, czynniki kulturowe wpływające na aktywność ekonomiczną, a także świadomość odmienności i peryferyjności poszczególnych praktyk mogą jednocześnie prowadzić do postrzegania kultury design jako szerokiej platformy komunikacji.
3. Model organizacji lub postawa – centralnym przedmiotem zainteresowania jest działanie producentów i modeli zarządzania zasobami ludzkimi na gruncie przemysłu innowacyjnego. Wzrost znaczenia strategii zarządzania marką.
4. Aktywne działanie – próby reformy celów, praktyk oraz efektów designu, które mają na uwadze większe i bardziej bezpośrednie korzyści społeczne i środowiskowe (Julier 2009: 55–57).

Bez wątpienia współczesne myślenie projektowe przyczynia się do wspierania i stymulowania zmian o innowacyjnym charakterze. Design ma służyć celom praktycznym i przynosić wymierne korzyści. Jak pisze G. Niwiński: „Nie da się ominąć prawdy, że w obecnych czasach podstawowy nurt designu wprost służy wzrostowi konsumpcji. Podstawową motywacją kierującą inwestorów ku współpracy z projektantami wzornictwa jest chęć pomnożenia sprzedaży produktów. Inny powód wprowadzania designu to poczucie obowiązku wobec użytkowników czy środowiska naturalnego (...)” (Niwiński 2007: 6). Wiele działań pokazuje bowiem, że design nie tylko uwzględniania współczesne problemy społeczne (projektowanie zrównoważone, projektowanie uniwersalne), ale też jest obecny w procesie kreowania jakościowo dobrych, dostępnych i bezpiecznych przestrzeni. Nie dziwi więc fakt, że jego rola zaznacza się także w budowaniu identyfikacji i poczucia związku z miejscem. Przez projekty, które wydobywają – czasem z zapomnianej historii – coś szczególnego, można podkreślić atrakcyjność miejsca. W przypadku takiego miasta jak Będzin dodatkową funkcją takich działań będzie też zapewne skłonienie do refleksji nad jego tożsamością i współczesnym wizerunkiem, bo przecież miasta, które potrafią zmanifestować indywidualny charakter, przyciągają.

SPACER Z PRZEWODNIKIEM

W przygotowanie przewodnika *Opowieści Nieobecnych* zaangażowało się kilkanaście osób reprezentujących różne dyscypliny. Główni autorzy projektu (Karolina i Piotr Jakoweńko) zadbali o oprawę graficzną i wraz z pozostałymi, wśród których byli naukowcy, badacze historii Żydów, czuwali nad wartością merytoryczną tekstów, nagraniami i oprawą dźwiękową. Warto podkreślić, że na potrzeby tego przedsięwzięcia skomponowano oryginalną muzykę oraz zatrudniono profesjonalnych lektorów. Ważną częścią słuchowisk jest specjalnie stworzona, przez Raphaela Rogińskiego, ścieżka dźwiękowa nawiązująca do tradycyjnej muzyki żydowskiej. Głosu do audioprzewodników użyczył Michał Majnicz – utalentowany aktor

młodego pokolenia, na co dzień występujący na deskach Teatru Polskiego we Wrocławiu (<http://opowiescinieobecných.org/>). Projekt powstał przy wsparciu finansowym środków województwa śląskiego oraz wybranych urzędów i instytucji kultury poszczególnych miast regionu. Z rozmowy z autorami projektu przeprowadzonej na potrzeby niniejszego tekstu wynika, że pomysł stworzenia tego przewodnika zrodził się w ramach zadań programowych Fundacji Brama Cukermana. Autorom przyświecała przede wszystkim potrzeba promowania historii i wyznaczenia turystyczno-edukacyjnego szlaku pamięci po dziedzictwie żydowskim. Od samego początku oczywiste było, że będzie to forma wykorzystująca technikę cyfrową, gdyż głównymi odbiorcami mieli być młodzi ludzie. Takie właśnie wyjście poza tradycyjny przekaz zawarty na kartach książek i zamieszczenie audioprzewodnika na stronie internetowej www.opowiescinieobecných.org pozwoliło na nieograniczone i bezpłatne korzystanie z materiałów. Wszystkich utworów (w sumie z 11 miast województwa śląskiego) można wysłuchać online lub też pobrać na odtwarzacz mp3 ze strony internetowej projektu. W indywidualnym poznawaniu i odkrywaniu historii w terenie pomaga specjalnie zaprojektowana mapa, będąca integralną częścią przewodnika. Już niebawem wszystkie opowieści mają zostać przetłumaczone na język angielski, a samo przedsięwzięcie wzbogacone będzie o kolejne miasta.

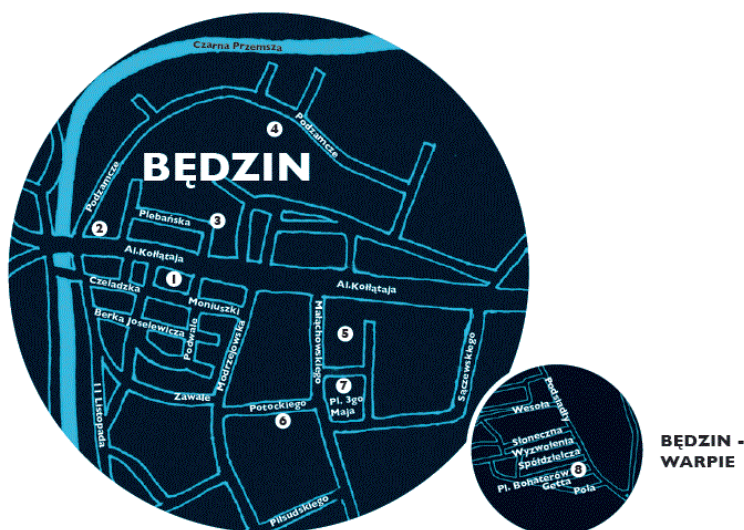
Zrealizowany projekt doceniony został przez jury konkursu „Śląska Rzecz”, który każdego roku wyłania i promuje najlepsze pod względem wzornictwa produkty wdrożone na terenie województwa śląskiego. W roku 2011 prezentowany audioprzewodnik otrzymał główną nagrodę w kategorii grafika użytkowa. Jak czytamy w uzasadnieniu werdyktu jury, „*Opowieści Nieobecnych* to przykład innowacyjnej formy promocji historii wspartej prostą i konsekwentnie zrealizowaną identyfikacją wizualną. Logotyp urzeka trafną metaforą, a minimalistyczna oprawa strony i druków sprzyjają zadumie i skłaniają do wsłuchania się w dźwiękową zawartość. Inteligentny, nowoczesny projekt nieszafulający modnymi rozwiązaniami graficznymi” (Jeziński 2012).

Związki autorów projektu z Będzinem nie zakończyły się po wydaniu prezentowanego przewodnika. Jako założyciele fundacji Brama Cukermana w swojej statutowej działalności podejmują kwestie łączenia ochrony dziedzictwa kulturowego z rozwojem lokalnej społeczności przez działalność w obszarze turystyki, edukacji i kultury. Priorytetem dla fundacji jest opieka nad dawnym żydowskim Domem Modlitwy i jego promocja. Jak do tej pory udało im się zrealizować wiele ciekawych projektów, wśród których można wymienić: renowację polichromii w dawnym żydowskim Dom Modlitewnym rodziny Cukermanów w Będzinie, zorganizowanie warsztatów dla uczniów szkół ponadgimnazjalnych na temat losów Żydów w historii Będzina (projekt *CHEDER – przestrzeń edukacji społecznej*) czy projekt Cyfrowej Biblioteki Bytomskich Kamienic – jedynej w Polsce internetowej biblioteki kamienic miejskich. Szczególnie ciekawe przedsięwzięcie, w którym założyciele fundacji wykorzystali swoje zainteresowania historią społeczności żydowskiej, a także ukazali możliwości współczesnego designu to Hurtownia Manufaktury. Jest to miejski szlak upamiętniający przedsiębiorstwa działające w Będzinie, Sosnowcu i Dąbrowie Górniczej w okresie międzywojennym, których ślady odnaleziono w starych ogłoszeniach i reklamach z lat 30. XX wieku. Całość składa się z trzech części: tablic zamocowanych na kamienicach w centrum miast, strony internetowej (<http://www.hurtowniamanufaktury.pl/>) oraz mapy folderu.

OPOWIEŚCI NIEOBECNYCH

audioprzewodniki po dziedzictwie żydowskim
w miastach Województwa Śląskiego

BĘDZIN - LISTA UTWORÓW:

- 1 Plac Kazimierza Wielkiego - Krótka historia miasta
- 2 Wzgórze Zamkowe - Wielka Synagoga
- 3 Kościół Św. Trójcy - Spalanie Wielkiej Synagogi
- 4 ul. Podzamcze - Cmentarz żydowski
- 5 Aleja Kołłątaja 24 - Brama Cukermana
- 6 Plac 3-go Maja - Historia społeczności żydowskiej
- 7 Potockiego 3 - Synagoga Mizrahi
- 8 Plac Bohaterów Getta - Zagłada

Fundacja Brama Cukermana

Al. Kołłątaja 24/28, 42-500 Będzin
www.bramacukermana.com

www.opowiescinieobecnych.org

Rysunek 1. Mapa Będzina przygotowana w ramach projektu *Opowieści Nieobecnych*

ZAKOŃCZENIE

Podjętą próbę pokazania historii miasta w niekonwencjonalny sposób z pewnością zaliczyć należy do udanych. Jest to jeden z nielicznych przykładów (jeśli nie jedyny) w kraju, gdzie połączono ciekawą formę z możliwościami technologicznymi, umożliwiając każdemu bezpłatnie dostęp do swego rodzaju gry w podążanie śladami przeszłości. Nie jest to jednak zadanie łatwe. „Pokazywanie” historii wymaga nie tylko merytorycznej poprawności, lecz także zrozumienia dla odbiorcy, którego cechować mogą różne kompetencje, wrażliwość oraz osobiste doświadczenia powiązane z losami społeczności. W sytuacji zaś gdy historia jest nieco zapomniana lub z jakiegoś powodu nie jest wolna od różnych ocen i interpretacji, zadanie to wymaga szczególnych umiejętności. Losy Będzina oraz jego tożsamość kształtowane były przez wieki przy dużym współdziałaniu społeczności żydowskiej. Nie wszyscy mieszkańcy mają świadomość tych faktów, podobnie jak nie wszyscy mają potrzebę zagłębiania się w taką przeszłość. Zmierzenie się więc z ukazaniem problematyki żydowskiej regionu Śląska i Zagłębia na pewno nie należało do zadań prostych. Sposób pokazania tej historii udowodnił jednak, że można nie tylko oryginalnym przekazem, ale także minimalistyczną formą skłonić do przemyśleń i docierać do wymagających odbiorców. Kompetencje projektowe autorów, a także sposób przekazu sprawiły, że pokazana historia intryguje i zachęca do poszukiwania dalszych śladów pamięci. Wydaje się więc, że szczególnie w takim mieście jak Będzin ten i podobne mu projekty mogą wpłynąć na zainteresowanie historią i zachęcić do rozważań nad jego tożsamością.

BIBLIOGRAFIA

- Bielecki, Piotr. 2009. *Działalność Forum dla Zagłębia Dąbrowskiego w regionie*, w: Sławomir Rozmus, Witkowski Dariusz (red.), *Regionalizm w szkolnej edukacji. Wielokulturowość Zagłębia Dąbrowskiego*, Sosnowiec – Dąbrowa Górnicza – Będzin: Instytut Zagłębiowski Wyższej Szkoły Humanitas, Muzeum Miejskie „Szttygarka”, Forum dla Zagłębia Dąbrowskiego, s. 38–40.
- Cross, Nigel. 2006. *Designerly ways of knowing*, Berlin: Springer.
- Delowski, Tomasz. 2004. *Rewitalizacja śródmieścia Będzina*, w: Lucyna Frąckiewicz (red.), *Wykluczenie. Rewitalizacja. Spójność społeczna*, Katowice: Wydawnictwo „Śląsk”, s. 142–151.
- Jaworski, Wojciech. 2001. *Żydzi na Górnym Śląsku w latach 1945–1970*, Sosnowiec: Wydawnictwo Jaworski.
- Jaworski, Wojciech. 2006. *Żydzi w Zagłębiu Dąbrowskim do 1968 roku. Przemiany kulturowe*, w: Marian Kisiel, Paweł Majerski (red.), *Mozaika kultur*, Sosnowiec: Miejska Biblioteka Publiczna im. Gustawa Daniłowskiego w Sosnowcu.
- Jeziński, Jakub. 2012. *Katalog wystawy pokonkursowej „Śląska Rzecz”*, Cieszyn: Zamek Cieszyn.
- Julier, Guy. 2009. *Od kultury wizualnej do kultury designu*, w: „Kultura Współczesna” 3 (61), s. 47–63.

- Kantor-Mirski, Marian. 1996. *Królewskie miasto Będzin*, oprac. Jan Przemsza-Zieliński, Sosnowiec – Będzin: Sowa Press.
- Kosowska, Ewa. 2006. *Tożsamość regionalna, tożsamość kulturowa*, w: Marian Kisiel, Paweł Majerski (red.), *Mozaika kultur*, Sosnowiec: Miejska Biblioteka Publiczna im. Gustawa Daniłowskiego w Sosnowcu.
- Krupiński, Janusz. 1999. *Design, czyli sztuki projektowe*, „Rzeczy” 4–5, http://www.krupinski.asp.krakow.pl/content.php?page=docs/design_czyli_sztuki_projektowe.htm&type=teksty [22.10.2013].
- Niwiński, Grzegorz. 2007. *Wzornictwo przemysłowe – element wzrostu konkurencyjności gospodarki. O etyce w projektowaniu*, Warszawa: Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie, <http://www.spfp.diz.pl/O%20ETYCE%20W%20PROJEKTOWANIU.pdf> [21.10.13].
- Pastuch, Magdalena. 2006. *Plusy i minusy językowej odrębności. Refleksje na temat „gwary zagłębiowskiej”*, w: Marian Kisiel, Paweł Majerski (red.), *Mozaika kultur*, Sosnowiec: Miejska Biblioteka Publiczna im. Gustawa Daniłowskiego w Sosnowcu, s. 61–72.
- Składanek, Marcin. 2009. *Wprowadzenie. Design jako wyzwanie*, „Kultura Współczesna” 3 (61): 13–16.
- Szacka, Barbara. 2006. *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo Naukowe Scholar.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- <http://www.slaskarzecz.pl/> [22.10.2013]
- <http://www.opowiescinieobecnych.org/mOprojekcie.html> [22.10.2013]
- <http://www.hurtowniamanufaktury.pl/index.html> [22.10.2013]
- <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/bedzin/11,synagogi-domy-odlitwy-i-inne/495,synagoga-w-bedzinie-wzgorze-zamkowe/> [22.10.2013]

“OPOWIEŚCI NIEOBECNYCH” – THE ROLE OF DESIGN IN CREATING EDUCATIONAL MATERIALS. THE FATE OF THE JEWS FROM BĘDZIN

To show history and encourage the discovery of it is not an easy task. This requires not only substantive correctness, but also an understanding of the audience, which can be characterized by different skills, sensitivities and personal experiences related to the fate of the community. Especially when the history is forgotten or for some reason is not clear from various interpretations, this task can require specific skills. The group of professionals who work on such studies today very often have to include designers. Their task is to find the form and the way to get to the users. The purpose of this paper is to show the possibilities of modern design in relation to the promotion of history. The good example will be the City of Będzin and the history of the Jewish community which once lived there in large numbers.

Key words: Będzin, Jews, design, image, identity